

КАНАТАЦЫЙНЫ ПАТЭНЦЫЯЛ БЕЛАРУСКІХ ДЗЕЯСЛОВАЎ З АГУЛЬНЫМІ СЕМАМІ 'ТАНЦАВАЦЬ' І 'ІГРАЦЬ НА МУЗЫЧНЫМ ІНСТРУМЕНЦЕ' (НА МАТЭРЫЯЛЕ МАСТАЦКІХ ТВОРАЎ)

*Н. П. Лобань (Мінск, Беларусь)
А. А. Малержык (Мінск, Беларусь)*

Апошнім часам значна ўзрос інтарэс да вывучэння лексіка-семантычных груп дзеясловаў. І гэта невыпадкова. Акадэмік В. У. Вінаградаў пісаў: “Семантычная структура дзеяслова больш ёмкая і гнуткая, чым у іншых граматычных катэгорый” [1, с. 335]. “Дзеясловы, як вядома, – адзначае прафесар В. Д. Старычонак, – характарызуюцца даволі шырокімі семантычнымі структурамі і валодаюць вялікім патэнцыялам для развіцця другасных лексіка-семантычных варыянтаў” [2, с. 26].

У вялікай масе дзеяслоўнай лексікі вылучаюцца самыя разнастайныя тэматычныя і лексіка-семантычныя групы дзеясловаў, якія характарызуюць дзейнасць чалавека з розных бакоў, у тым ліку і з боку мастацкай дзейнасці. У артыкуле разгледзім дзеясловы з агульнай семай ‘танцаваць’ і ‘іграць на музычным інструменце’, якія маюць канатацыйную афарбоўку. Матэрыялам для аналізу паслужылі мастацкія творы беларускіх пісьменнікаў, якія з’яўляюцца прызнанымі майстрамі мастацкага слова (В. Адамчык, Я. Брыль, В. Вітка, У. Дамашэвіч, А. Кудравец, А. Кулакоўскі, І. Пташнікаў, Б. Сачанка, Ф. Янкоўскі і інш.).

Як сведчыць фактычны матэрыял, з дапамогай акцыянальных дзеясловаў з канатацыйным значэннем фарміруюцца мадэлі моўнай асобы персанажаў мастацкіх твораў. Менавіта дзеясловы ў мастацкім маўленні выкарыстоўваюцца для перадачы дынамікі літаратурнага свету і духоўнага жыцця персанажаў. Адначасова гэта адзін з вербальных сродкаў фарміравання аўтарскай моўнай карціны свету. Такія дзеясловы абазначаюць не толькі дзеянне, а валодаюць вялікім патэнцыялам для выражэння эмацыянальна-экспрэсіўных ацэнак тых дзеянняў, якія суправаджаюць чалавека ў яго разнастайнай дзейнасці.

У “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” дзеяслоў танцаваць падаецца з двума значэннямі: ‘1. Выконваць які-н. танец; прымаць удзел у танцы (танцах). 2. перан. Не стаяць на месцы, пераступаць з нагі на нагу; ісці падскакваючы (пра коней)’. Слоўнік адзначае і адценні значэнняў гэтага дзеяслова: ‘умець выконваць які-н. танец; выконваць якую-н. партыю ў балете; рухацца (пра розныя прадметы)’ [3, с. 473].

Да дзеяслова з нейтральнай ацэначнасцю танцаваць былі зафіксаваны дзеясловы з канатацыйным значэннем: гойсаць, таўчыся, выкручваць, даваць, лютаваць, таптацца, скакаць, вірыць (завірыць), пісаць, жарыць, кружыцца, дзеравацца і некаторыя інш.: Дачакаўшыся такта, Юрчка тупнуў і завірыў (Я. Брыль. Галя); А як ён танцуе нашы цыганскія танцы! Піша!.. (Я. Брыль. Жменя сонечных промняў); Ні ў Ельнічах, ні ў Баравічах не было яшчэ моды на танга і факстроты, таму на тых, хто ўмеў іх выкручваць, глядзелі як на дзіва... (В. Вітка. Баравіцкія музыкі); Нават дзеці не хацелі саступіць старэйшым: утварылі сваё кола, далей ад моладзі, і таўкліся, як камары (У. Дамашэвіч. Ямы на дарозе); ...Патаўклі, як мак, перад хатаю дзве-тры пары... (В. Вітка. Баравіцкія музыкі); Гойсаў, распіхваючы ў крузе дзяўчат, як бычок дзе на выгане разганяў цялят; тупаў паўбацінкамі, стоячы на месцы, тады круціўся на адных абцасах, адкінуўшы назад галаву і заплюшчыўшы вочы... (І. Пташнікаў. Сцяпан Жыхар са Сцешыц); ...Раман тыя словы... сказаў, каб, мабыць, абнадзеіць, усцешыць старога – “да вясны, дзед, будзеш польку скакаць” (Б. Сачанка. Соль); Наш ахмялелы капітан тоўкса медзвездзавата, хоць і відаць было, што калісьці, у свой час, ён мог (Я. Брыль. Пад гоман вогнішча. Шчодрая Ясельда); А дзеўкі да сёмага поту, да адурэння кружацца ў бясконцай поль-

цы. Асабліва лютуе адна (Я. Брыль. Жменя сонечных промняў); Толькі адзін матросік-адпускнік даволі няўмела і вяла топчацца ў польцы, ганьбячы свае гвардзейскія стужкі (Я. Брыль. Жменя сонечных промняў); Да іх падышоў Віталь, паклаў руку на плячо Максіма, падміргнуў Мані: – А вы здорава давалі! (А. Кудравец. На балоце скрыпелі драчы); ...Разы са два ці тры ў тыдзень былі танцы і ...вось гэтыя самыя лысыя немаладыя дзядзькі дзеразаваліся, як маленькія – балазе іх ніхто ні з блізкіх, ні са знаёмых не бачыць (В. Адамчык. Калі ападае лісце); Жарылі пад барабан так, што аж пыл курэў з-пад ног (А. Кулакоўскі. Нявестка); А пра заядлую з упартым ілбом будучь казаць пасля: – Вельмі ж Ядзя тады танцавала!.. (Я. Брыль. Жменя сонечных промняў). У апошнім сказе дзеяслоў танцаваць у спалучэнні з акалічнасцю вельмі і ўзмацняльнай часціцай ж выступае ўжо не з нейтральнай ацэначнасцю, а набывае аказіянальную канатацыйную афарбоўку, рэалізуючы тым самым інтэнсіўнасць дзеяння – адзін са складовых кампанентаў канатацыйнага значэння слова. Гэты прыклад сведчыць аб тым, што любое слова ў адпаведным кантэксце можа набыць канатацыйную афарбоўку.

З прыкладаў відаць, што дзеясловы з агульнай семай ‘танцаваць’ рэалізуюць свой канатацыйны патэнцыял у спалучэнні з параўнальнымі канструкцыямі (таўкліся, як камары; па-таўклі, як мак; гойсаў, як бычок дзе на выгане разганяў цялят; дзеразаваліся, як маленькія; жарылі так, што аж пыл курэў з-пад ног) і рознымі акалічнасцямі (асабліва лютуе; да адурэння кружацца; няўмела і вяла топчацца; здорава давалі; вельмі ж тады танцавала).

У кантэксце “Заігралі кракавяка. Гарманіст... іграў хоць не надта выразна, але бойка, з задорам, а барабаншчык на турэцкім барабане проста падмываў усіх. ...Падмыла і Валодзю” (А. Кулакоўскі. Палявы букецік) бачым размоўны дзеяслоў падмываць, які мае значэнне ‘моцнае жаданне што-н. рабіць (зрабіць)’ [4, с. 546]. У дадзеным выпадку: падмываць – ‘мець моцнае жаданне танцаваць’, падмыла – ‘захацелася танцаваць, пайсці ў танец’.

Дзеяслоў іграць у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” падаецца з пяццю значэннямі. Нас цікавіць першае з іх: ‘1. Выконваць што-н. на якім-н. музычным інструменце’ [5, с. 527].

У мастацкім кантэксце былі зафіксаваны наступныя дзеясловы з канатацыйным значэннем: рыпаць, брэнкаць, таўчы, ляскаць, званіць, грымець, даваць, выкамарваць, рэзаць, екатаць, наярваць, лупіць, жарыць, рэпіць, цягаць, выцінаць, душыць (душачы), утнуць, урэзаць, бухаць, залівацца і некаторыя інш.: Ён лупіў у ручны бубен яшчэ з большым імпэтам (А. Кулакоўскі. Нявестка); ...Юрочка паставіў на калені Івану свой гармонік, – абодва яны па-свойску ўсміхнуліся. Адзін з просьбай: “Мо рэзнеце, Іван Сцяпанавіч, на радасць ды на лёгкі скок працоўным?”, другі – ад нейкай не па ўзросту Івана маладое ўцехі: “Рэзну, браце, даўно ўжо не рэзаў!” (Я. Брыль. Галя); ...Расчынілі дзверы хаты, у якой даўно і ваўсю наярваў разагрэты музыкант. “Здорава лупіць, га?!” – усклікнуў Максім... (А. Кудравец. На балоце скрыпелі драчы); ...Рыпаў тады не сіпаты гармонік Варвона Крука, а іграла баравіцкая капэла... Як далі-далі, дык..., казалі, і на хутарах за шашою было чутно (В. Вітка. Познія палыны); Куплялі [гармонік – Н. Л.] Лёніку, а ён, гультай, парыпаў і закінуў. Я, бывала, дык урэжу (В. Карамазай. Дзед); – У хаце баян, акардэон. Каб чулі, як рэжуць мае рыштанюгі! Ведама, у дабры і добрым часам (Ф. Янкоўскі. У Бакштах); – От у нас ёсць музыкі, на іх страх на іх. Як расцягне гармонік, як утне – не ўстоіш... (Я. Скрыган. Непатрэбны чалавек); – Лупцані-ка, Валодзя, што-небудзь для сэрца, такое, каб нагам цесна стала, – папрасіў баяніста брыгадзір (А. Кудравец. На балоце скрыпелі драчы); Стары Клыбік вельмі ганарыўся сынам, які ў арміі нібыта пісарам быў і заадно падвучыўся там цягаць гармонік (М. Стральцоў. Двое ў лесе); На скверы, каля газетнай вітрыны, вясковы дзясцюк чытае, стоячы, нейкі артыкул і ціха – каб лягчэй чыталася – рыпае на гармоніку вальс (Я. Брыль. Жменя сонечных промняў); Не той гарманіст, што можа да ўпаду рэпіць кадрылі ды полькі, абы заплацілі, – іграе Саша таму, што самому гэта добра, і больш за ўсё іграе песні (Я. Брыль. Ты мой найлепшы друг); ...Наярваў на гармоніку, трымаючы яго, як роднае дзіця, перад сабой, як быццам у гэтым гармоніку і было ўсё яго шчасце (А. Кудравец. Сяструха); Ваўсю наярваў на гармоніку польку кульгавы невялічкі чалавечак... (А. Кудравец. Авохці мне!); ...Ліха рэзаў гармонік, екатаў бу-

бен, з подвістам, з прыпеўкамі таптала вулжавы пыл развясёлае войска (М. Стральцоў. І зноў, зноў горад); У Ніжнія Байдуны ўехалі поўныя сані-развалы музыкаў. Гармонік, скрыпка, бубен і кларнет... Грымнулі, рэзнулі, жарнулі – як хочаш гавары, а да таго ж яшчэ закукурыкалі (Я. Брыль. Ніжнія Байдуны); ...Душу ахоплівае былая радасць перад гармонікам..., на якім па вечарах здрава ўсё ж выкамарваў дзядзька Аўхім (В. Карамазаў. Дзед).

З дзеясловамі гэтай групы звычайна ўжываюцца разнастайнага тыпу акалічнасці: здрава лупіць; лупіў з імпэтам; рэзнеце на радасць ды на лёгкі скок; ваўсю наярваў; даўно і ваўсю наярваў; ліха рэзаў; здрава выкамарваў; рыпаў тады; як далі-далі; як утне; лупцані-ка для сэрца; ціха рыпае; да ўпаду рэпіць.

Дзеясловы са значэннем мастацкай дзейнасці чалавека адыгрываюць значную ролю ў структуры мастацкага тэксту. У мастацкім тэксце назіраецца актуалізацыя эмоцый, перажыванняў, дзеянняў і адчуванняў літаратурных герояў. Дынамізм дзеянняў перадаецца на лексічным узроўні, у тым ліку пры дапамозе дзеясловаў руху, якія ўтрымліваюць семы ‘танцаваць’ і ‘іграць на музычным інструменце’ і якія часта з’яўляюцца ключавымі і канатацыйна значнымі ў мастацкім творы. У якасці прыкладу прывядзем аповяданне В. Віткі “Баравіцкія музыкі”, дзе дзеясловы з агульным семантычным кампанентам ‘іграць на музычным інструменце’ прымаюць удзел у стварэнні псіхалагічнага партрэта персанажа, персанажа пэўнага тыпу, дапамагаюць паказаць яго ў дынаміцы. Так, пры стварэнні вобраза Варвона Крука аўтар перадае свае адносіны і адносіны іншых герояў твора да гэтага персанажа пры дапамозе дзеясловаў бухаць, таўчы, ляскаць, званіць, рыпаць, брэнкаць, дзеяслоўнай формы душачы (гармонік), якія маюць выразную адмоўную ацэначную афарбоўку: Бухалі ў трубы, як балотныя бугаі: гух-гух! А што радасці з такое музыкі? (В. Вітка. Баравіцкія музыкі); ...Тоўк у бубен, ляскаў у талеркі, званіў шамкамі, прыцмокваючы языком, гонячы перад сабой ачмурэную чараду гукі... (В. Вітка. Баравіцкія музыкі); Ён стаў на парог і хвіліны дзве стаяў і слухаў, як Варвон з Петрыкам таўклі марша (В. Вітка. Баравіцкія музыкі); Гэта не тое, што парыпаў гармонік, пабрэнкаў у талеркі барабаншчык... (В. Вітка. Баравіцкія музыкі); Крук радасна матнуў галавой, яшчэ з большай заўзятасцю душачы гармонік (В. Вітка. Баравіцкія музыкі).

Апісваючы ігру іншых, баравіцкіх музыкаў, аўтар, наадварот, выкарыстоўвае дзеяслоўныя адзінкі са станоўчым канатацыйным значэннем: выцінаць, грывець, даваць і нават дзеяслоў іграць, які характарызуецца нейтральнай ацэначнасцю, набывае ў кантэксце станоўчую канатацыю: Ён гэтак далікатна выцінаў на скрыпцы, што не згледзець было, як лётае смык і як спрытна па струнах бегаюць пальцы (В. Вітка. Баравіцкія музыкі); Над баравіцкіх няма лепшых музык... І гэта праўда. Грымелі яны не толькі ў Баравічах і Ельнічах. Наймалі іх ажно за свет, пад самае Палессе... (В. Вітка. Баравіцкія музыкі); Ужо адно, што не абы-хто, а ігралі баравіцкія, само па сабе вызначала і важнасць такой падзеі, як вяселле, і трываласць жыцця людзей, што звязалі свой лёс. Гэта не тое, што парыпаў гармонік, пабрэнкаў у талеркі барабаншчык... (В. Вітка. Баравіцкія музыкі); ...Рыпаў тады не сіпаты гармонік Варвона Крука, а іграла баравіцкая капэла... Як далі-далі, дык..., казалі, і на хутарах за шашою было чутна (В. Вітка. Познія палыны). З апошніх двух прыкладаў відаць, што дзеяслоў іграць становіцца канатацыйна афарбаваным на фоне пярэтых лексем парыпаць, рыпаць, пабрэнкаць.

Назіранні за рэалізацыяй дзеясловаў і іх значэнняў у тэксце паказваюць, што многія з іх спалучаюцца з дзеясловамі адной і той самай групы або іншых груп і ствараюць аднародныя рады ў структуры сказа/выказвання. Такі прыём можна аднесці да тэкставай градацыі:

– тупнуў – завірыў: Дачакаўшыся такта, Юрочка тупнуў і завірыў (Я. Брыль. Галя);

– танцуе – піша: А як ён танцуе нашы цыганскія танцы! Піша!.. (Я. Брыль. Жменя сонечных промняў);

– рэзнеце – рэзну – рэзаў: “Мо рэзнеце, Іван Сцяпанавіч, на радасць ды на лёгкі скок працоўным?”, другі – ад нейкай не па ўзросту Івана маладое ўцехі: “Рэзну, браце, даўно ўжо не рэзаў!” (Я. Брыль. Галя);

– тоўк – ляскаў – званіў: Тоўк у бубен, ляскаў у талеркі, званіў шамкамі, прыцмокваючы языком, гонячы перад сабой ачмурэную чараду гукаў... (В. Вітка. Баравіцкія музыкі);
– парыпаў – пабрэнкаў: Гэта не тое, што парыпаў гармонік, пабрэнкаў у талеркі барабаншчык... (В. Вітка. Баравіцкія музыкі);
– грывнулі – рэзнулі – жарнулі: У Ніжнія Байдуны ўехалі поўныя сані-развалы музыкаў. Гармонік, скрыпка, бубен і кларнет... Гривнулі, рэзнулі, жарнулі – як хочаш гавары, а да таго ж яшчэ закурыкалі (Я. Брыль. Ніжнія Байдуны).

Відавочна, што прыём градацыі, выкарыстання дзеяслоўных радоў таксама ўдзельнічае ў стварэнні вобраза таго ці іншага персанажа і перадае адпаведныя аўтарскія ацэнкі. Гэта дазваляе раскрыць індывідуальныя рысы асобы літаратурнага персанажа, яго фізічны, духоўны вобраз, абмаляваць яго псіхалагічны партрэт.

Як бачым, дзеясловы з агульнымі семамі ‘танцаваць’ і ‘іграць на музычным інструменце’ ў мастацкім творы – яркі сродак вобразнай канкрэтызацыі маўлення і адначасова адзін з вербальных сродкаў фарміравання аўтарскай моўнай карціны свету.

Такім чынам, вывучэнне дзеяслоўнай лексікі і яе канатацыйнага патэнцыялу мае вялікае значэнне для развіцця семантычных даследаванняў і ў цэлым для лексікаграфіі, да таго ж вывучэнне лексічнага багацця мовы непарыўна звязана з вывучэннем культуры народа, яго светаадчування. У беларускай мове існуе багатая сістэма дзеяслоўных сродкаў, якія шырока і ўмела выкарыстоўваюцца майстрамі мастацкага слова. Увядзенне ў мастацкі тэкст дзеяслоўных адзінак з пэўным канатацыйным патэнцыялам абумоўлена семантыкай слова і асаблівасцямі мовы і стылю пісьменніка.

Бібліяграфічны спіс

1. Виноградов, В. В. Современный русский язык / В. В. Виноградов. – М. : Б., 1938. – Вып. 2. Грамматическое учение о слове. – Гос. учеб.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1938. – 591 с.
2. Старичёнок, В. Д. Метеорологический континуум вторичных глагольных номинаций / В. Д. Старичёнок // Русский язык: система и функционирование. К 80-летию филологического факультета БГУ : материалы VIII Междунар. науч. конф., Минск, 16–17 окт. 2019 г. / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: И. С. Ровдо (отв. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2019. – С. 26–31.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. – Мінск : Гал. Рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1982. – Т. 5, кн. 1 : С – У / [рэд. тома М. Р. Суднік]. – 663 с.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. – Мінск : Гал. Рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1979. – Т. 3 : Л – П / [рэд. тома П. М. Гапановіч]. – 672 с.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т., 6 кн. – Мінск : Гал. Рэд. Беларус. Сав. Энцыкл., 1978. – Т. 2 : Г – К / [рэд. тома А. Я. Баханькоў]. – 768 с.

К ВОПРОСУ О СВЯЗЯХ СМОЛЕНСКИХ ГОВОРОВ И БЕЛОРУССКОГО ЯЗЫКА (ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ СЛОВА «БАРМА»)

Е. С. Лунькова (Смоленск, Россия)

Особое положение смоленских говоров на диалектологической карте центральной части России отмечают в настоящее время многие исследователи. Смоленские диалект, включающий в себя гомогенные в синхронном языковом отношении смоленские говоры, относится к южнорусскому наречию, однако этот факт требует уточнений. Смоленский диалект занимает особое положение среди других южнорусских говоров, его своеобразие можно объяс-